

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ Τ. Ε. Π. Α. Ε. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΧΕΙΜΕΡΙΝΟ ΕΞΑΜΗΝΟ 2008
ΕΙΔΙΚΗ ΑΓΩΓΗ Α' ΕΞΑΜΗΝΟ

ΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΟ ΜΑΘΗΜΑ
Κοινωνικοποίηση του παιδιού

Θέμα Εργασίας: Η ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑ

Διδάσκουσα: Κοντοπούλου Μελανθία

Επιμέλεια Εργασίας: Μητσιώρη Μαρία

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1.	ΕΙΣΑΓΩΓΗ	Σελ. 2-3.
2.	ΟΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΦΥΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑΣ	Σελ. ` 4-5.
3.	ΤΑ ΣΤΑΔΙΑ ΕΞΕΛΙΞΗΣ ΤΗΣ ΠΑΙΔΙΚΗΣ ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑΣ	Σελ. 6-7.
4.	ΠΟΤΕ Η ΕΠΙΘΕΤΙΚΗ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ ΑΠΟΤΕΛΕΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑ	Σελ. 8.
5.	ΤΑ ΑΙΤΙΑ ΕΚΔΗΛΩΣΗΣ ΤΗΣ ΒΙΑΙΗΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ	Σελ. 9-14.
6.	Η ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑ ΑΠΟΤΕΛΕΙ ΜΕΜΟΝΩΜΕΝΟ ΣΥΜΠΤΩΜΑ;	Σελ. 15.
7.	ΤΡΟΠΟΙ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗΣ:	
8.	Μιλώντας για την επιθετικότητα στο νηπιαγωγείο	Σελ. 16-17.
9.	Μιλώντας για την επιθετικότητα στο παιχνίδι	Σελ. 17-18.
10.	ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	Σελ. 19-20.
11.	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Σελ. 21.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η επιθετικότητα και η βία ως εκδηλώσεις της ανθρώπινης συμπεριφοράς ακόμη και από μικρά παιδιά αποτελούν πολύ συχνό και πολυσήμαντο κοινωνικό φαινόμενο.

Μαθητές, εκπαιδευτικοί και γονείς γίνονται καθημερινά μάρτυρες εκδήλωσης μορφών βίαιης συμπεριφοράς μέσα στο σχολείο, στο σπίτι αλλά και εκτός αυτών. Η συμπεριφορά αυτή εκδηλώνεται από την πλευρά των μαθητών με θύματα τους συμμαθητές τους, τους εκπαιδευτικούς, τη σχολική περιουσία, τους γονείς τους κ.α.. Πολλά επιθετικά παιδιά παραπέμπονται για διάγνωση και θεραπεία, κάνοντας τον εαυτό τους αλλά και τους γύρω τους να υποφέρουν. Τα επιθετικά παιδιά, που στις περισσότερες περιπτώσεις είναι παιδιά που υποφέρουν πολύ από απογοητεύσεις και άγχη, κάνουν μεγάλο κακό στον εαυτό τους. Η κατάσταση χειροτερεύει βέβαια όταν λόγω της συμπεριφοράς τους διώχνουν από δίπλα τους και τα άλλα παιδιά.

Φυσικά όλα τα παιδιά σε κάποια περίοδο της ζωής τους, παρουσιάζουν κάποια στοιχεία επιθετικότητας. Κάποια από αυτά όμως εξαιτίας της μακράς διάρκειας της επιθετικότητας και της αδυναμίας τους να ελέγξουν τις παρορμήσεις τους, δημιουργούν περισσότερα προβλήματα.

Σύμφωνα με τον Martin Herbert, ο όρος επιθετικότητα, περιλαμβάνει όλες εκείνες τις μορφές διεκδικητικής-αγωνιστικής προσπάθειας και όλες τις ενέργειες που αποσκοπούν στην άσκηση ελέγχου επάνω στο περιβάλλον. Παρόλο που αυτός ο ορισμός είναι αρκετά ευρύς, υποδηλώνει ότι η επιθετικότητα περιλαμβάνει όχι μόνο αρνητικά στοιχεία, αλλά και θετικά, ακόμη και ιδιότητες που είναι απολύτως απαραίτητες στον άνθρωπο για την επιβίωσή του (Herbert, 1998).

Ο Brain (1994) πρότεινε έναν ορισμό που συνδυάζει και συμπληρώνει όλες τις παραμέτρους των ορισμών που είχαν χρονικά προηγηθεί. Υποστήριξε ότι για να θεωρηθεί μια συμπεριφορά επιθετική πρέπει καταρχήν να μπορεί εν δυνάμει να προκαλέσει βλάβη στον αποδέκτη της, αν και δεν μπορούν να θεωρηθούν επιθετικές όλες οι ενέργειες που είναι δυνατό να προκαλέσουν τραυματισμό. Να γίνεται με σκοπό να βλάψει το θύμα, ακόμα και αν η κρίση του θύματος, του δράστη και ενός εξωτερικού αμερόληπτου παρατηρητή διαφέρει ως προς αυτό το ζήτημα. Να συνδέεται με αυξημένη διέγερση του θύτη και να προκαλεί αποστροφή στο θύμα. (Καλαντζή – Αζίζι, Ζαφειροπούλου, 2004).

Η αξιολόγηση μιας συμπεριφοράς ως επιθετικής δεν είναι εύκολη διαδικασία. Η αξιολόγηση έχει και το υποκειμενικό στοιχείο με αποτέλεσμα συχνά να υπάρχουν διαφορετικές προσεγγίσεις των γεγονότων, της σημασίας τους, τις αιτίες τους και ως προς το αν η επιθετική ενέργεια χαρακτηρίζεται επιθετική.

Οι επιθετικές αντιδράσεις παρεμποδίζουν σημαντικά την εύρυθμη λειτουργία της οικογένειας, του σχολείου-της τάξης και της ευρύτερης κοινωνίας της οποίας αποτελεί μέλος.

Η επιθετική συμπεριφορά στα παιδιά και στους εφήβους εμφανίζεται με διάφορες μορφές. Ειδικότερα τα παιδιά που χαρακτηρίζονται ως επιθετικά είναι συνήθως ανυπάκουα, αρνητικά, δείχνουν απάθεια και παρουσιάζουν αντιδραστική και προκλητική συμπεριφορά προς τα μέλη της οικογένειας, τους δασκάλους, και τους φίλους τους, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται προβλήματα στις σχέσεις τους αλλά και στους ίδιους γιατί δεν δίνεται η δυνατότητα να μάθουν κοινωνικά αποδεκτές συμπεριφορές, οι οποίες θα αποτελέσουν τη βάση για την ομαλή ένταξή τους.

ΟΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΦΥΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

Επιθετικότητα είναι εκείνη η δύναμη μέσα μας που δίνει ώθηση και ζωντάνια στις πράξεις μας. Η επιθετικότητα δεν είναι πάντα κακή στη φύση της, βίαιη και καταστρεπτική. Μπορεί να είναι καλή, χρήσιμη και υγιής. Μας βοηθάει να ξεπεράσουμε δυσκολίες και να πολεμήσουμε ενάντια σε επικίνδυνες και δυσάρεστες καταστάσεις. Στις καλύτερες περιπτώσεις μας ωθεί στην επίδειξη πρωτοβουλίας και υγιούς συναγωνισμού.

Κάθε βήμα που κάνει το παιδί για την ανεξαρτητοποίησή του, την συλλογή γνώσεων και κυριαρχίας του περιβάλλοντός του, αποτελεί έκφραση υγιούς και επιθυμητής επιθετικότητας.

Η επιθετικότητα όμως έχει και άλλο πρόσωπο. Βίαιο, εχθρικό και καταστρεπτικό. Όλοι γνωρίζουμε το κακό που μπορεί να κάνει. Αυτή η ανεπιθύμητη όψη της επιθετικότητας ενοχλεί γονείς, εκπαιδευτικούς και όσους αποτελούν θύματα αυτής. Ο έλεγχος της επιθετικότητας και ο περιορισμός της αποτελούν βασικούς στόχους της κοινωνικοποίησης των παιδιών και απασχολούν έντονα όσους ασχολούνται με τα παιδιά. Γι' αυτό γονείς και εκπαιδευτικοί πρέπει να βοηθάν τα παιδιά να εξελιχθούν σε κοινωνικά υπεύθυνους ανθρώπους, ικανούς να αναγνωρίζουν τα δικαιώματα των άλλων και ζουν ειρηνικά με τους συνανθρώπους τους.(Edith Lesser Atkin, 1979).

Μελετώντας την έννοια της επιθετικότητας είναι σημαντική η διαφοροποίηση της επιθετικής ή βίαιης συμπεριφοράς από την επιθετικότητα ως ενόρμηση. Η μία αναφέρεται στο είδος των αντιδράσεων, έτσι όπως μπορεί να καταγραφούν από έναν παρατηρητή, και στην αντικειμενική τους εκτίμηση. Η άλλη μελετά την επιθετικότητα ως ένα στοιχείο της φύσης του ανθρώπου που εκφράζεται με τρόπο έμμεσο και συχνά ασυνείδητο¹.

Η επιθετικότητα ως βίαιη συμπεριφορά αφορά ενέργειες που βλάπτουν σε επίπεδο φυσικό ή ψυχολογικό τους άλλους ή εμποδίζουν την ικανοποίηση ή τα επιτεύγματα των άλλων. Βασικό κριτήριο αποτελούν οι συνέπειες μιας πράξης. Μια ενέργεια μπορεί να έχει καταστροφικές συνέπειες χωρίς αυτές να είναι σκόπιμες. Π.χ. Αν ένα παιδί σκαρφαλώνει στην καγκελόπορτα της αυλής, την ώρα του διαλείμματος, και πέσει και χτυπήσει αυτό δεν θεωρείται επιθετική ενέργεια. Αντίθετα αν ένα παιδί πετάει το παιχνίδι του σε κάποιο φίλο του για να τον χτυπήσει, αυτό θεωρείται επιθετική ενέργεια, άσχετα από το αν θα πετύχει το στόχο του. Έτσι σύμφωνα με τους Shafer,1979,Parke & Slaby,1983, κριτήριο για τον ορισμό μιας συμπεριφοράς ως επιθετικής, αποτελεί η πρόθεση του ατόμου. Πολλοί διαφοροποιούν την «εχθρική επιθετικότητα» που σκοπό έχει να προκαλέσει καταστροφή ή κακό, από την «λειτουργική επιθετικότητα» που στοχεύει στη διεκδίκηση αντικειμένου(π.χ. παιχνιδιού),χώρου ή προνομίου².

¹ Κοντοπούλου Μ. (2007). Σελ.92.

² Χριστοφίδης Χ. (1991). Σελ.295-300.

Η διαφοροποίηση αυτή δεν είναι εύκολη γιατί η ίδια συμπεριφορά εξυπηρετεί διαφορετικές σκοπιμότητες που μπορεί να εκδηλώνονται με εμφανή ή καλυμμένο τρόπο. Τα κίνητρα είναι σύνθετα και πολλές φορές ασυνείδητα. Οι Bandura και Watson, έχουν υποστηρίξει ακόμα ότι η επιθετικότητα μπορεί να αποτελεί προϊόν μάθησης, μέσω αλληλεπίδρασης με το άμεσο και ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον.

Σε ότι αναφορά την επιθετικότητα ως "ενόρμηση", αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της φυσιολογικής λειτουργίας του ατόμου, που εκδηλώνεται με διαφορετικό τρόπο ανάλογα με την ηλικία, το πολιτισμικό πλαίσιο και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε ατόμου. Οι θεωρητικοί της ψυχανάλυσης(Freud), υποστηρίζουν ότι η επιθετικότητα και η σεξουαλικότητα αποτελούν βασικές πηγές ενέργειας. Στόχος της σεξουαλικής ενόρμησης είναι η συντήρηση, η μετάδοση, η δέσμευση για ζωή, ενώ η επιθετική καταστροφική ενόρμηση ωθεί στη διάλυση των δεσμών, στην καταστροφή. Ο συνδυασμός των δύο αυτών τάσεων είναι φυσιολογικός και κάνει την εμφάνισή του σ' όλες τις ηλικίες και σ' όλες τις σχέσεις.

ΤΑ ΣΤΑΔΙΑ ΕΞΕΛΙΞΗΣ ΤΗΣ ΠΑΙΔΙΚΗΣ ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

Η εκτίμηση της επιθετικότητας ενός παιδιού εξαρτάται απ' το εξελικτικό στάδιο στο οποίο βρίσκεται. Η επιθετικότητα εμφανίζεται από την βρεφική ακόμη ηλικία αλλά εξυπηρετεί διαφορετική σκοπιμότητα και εκφράζεται με διαφορετικό τρόπο στις διαφορετικές ηλικίες³.

Η συχνότητα και η ένταση της επιθετικής συμπεριφοράς μειώνονται σημαντικά με την πάροδο της ηλικίας. Κορυφώνεται στο 2^ο έτος ενώ στο 3^ο και 4^ο παρουσιάζει μεγάλη μείωση. Η φθίνουσα αυτή τάση συνεχίζεται και στα επόμενα χρόνια. Η αισθητή μείωση της επιθετικότητας με την πάροδο της ηλικίας αντανακλά την αυξανόμενη ευαισθησία του μεγαλύτερου παιδιού στις κοινωνικές πιέσεις και την ικανότητά του για περισσότερο αυτοέλεγχο⁴.

Με την πάροδο της ηλικίας παρατηρούνται σημαντικές αλλαγές στον τρόπο έκφρασης της επιθετικότητας. Οι εκδηλώσεις του φαινόμενου, κατά τη βρεφική ηλικία, είναι το κλάμα, τα ξεφωνητά και οι σπασμωδικές κινήσεις όταν διακόπτει απότομα το πιπίλισμα. Τα συναισθήματα προς το πρόσωπο της μητέρας είναι αμφιθυμικά. Η μητέρα είναι αγαπητή όταν ικανοποιεί και μισητή όταν αποστερεί. Τον πρώτο καιρό του 1^{ου} έτους επιδίδεται σε τυχαίες ενέργειες, κυρίως αυτοκαταστροφικές (χτύπημα κεφαλιού ή τράβηγμα μαλλιών κ.α.), σε ξεσπάσματα οργής. Στην πορεία της εξέλιξης η επιθετικότητα στρέφεται από τον εαυτό στον εξωτερικό κόσμο και αργότερα επαναστρέφεται φυσιολογικά προς τον εσωτερικό.

Οι πρώτες σκόπιμες επιθετικές συμπεριφορές εμφανίζονται στο τέλος του 2^{ου} έτους και κατά τη διάρκεια του 3^{ου}. Τα παιδιά στο στάδιο αυτής της ηλικίας εκφράζουν την επιθετικότητά τους, με έντονες αντιδράσεις αντίθεσης, άρνησης, ανυπακοής και θυμού, προς τους ενήλικες (γονείς) και συνδέονται με την ανάγκη τους για επιβεβαίωση και ανεξαρτητοποίηση. Στο 3^ο και 4^ο έτος στρέφεται η επιθετικότητα εναντίον αδελφών και συνομηλίκων. Μέσω αυτής επιλύονται οι συγκρούσεις μεταξύ τους. Η κοινή διεκδίκηση αντικειμένων είναι συνήθως η αφορμή, και δεν υπάρχει πρόθεση να βλάψει τον άλλο. Αυτή η αντίδραση θεωρείται φυσιολογική και αποτελεί ένδειξη εκδήλωσης ενδιαφέροντος για τους συνομηλίκους.

Στην ηλικία των 4^{ων} χρονών το παιδί εκφράζει την επιθετικότητα με τη χρήση σωματικής βίας και λεκτικών σχημάτων. Παρατηρείται αύξηση της επιθετικότητας στην προσχολική περίοδο. Αλληλεπιδρώντας με συνομηλίκους, το παιδί, δοκιμάζει τη δύναμή του, την αποτελεσματικότητα και τις σχέσεις του. Στα παιχνίδια και στα όνειρά του εκφράζει πολλές και πλούσιες επιθετικές φαντασιώσεις.

Στη φαλλική περίοδο, γίνεται πιο έντονη η σύγκρουση λιβιδινικών και επιθετικών τάσεων. Τα συναισθήματα γίνονται πιο έντονα. Το αγόρι καταδυναστεύει αλλά και προστατεύει τη μητέρα του. Το κορίτσι μισεί αλλά και

³ Κοντοπούλου, Μ. (2007). Σελ. 95.

⁴ Παρασκευόπουλος Ι, Σελ. 26-28 τόμος ΙΙ.

διεκδικεί τη μητέρα του. Σ' αυτή την ηλικία η επιθετικότητα των δύο φύλων εκφράζεται διαφορετικά λόγω των κοινωνικών προτύπων που επικρατούν. Τα αγόρια, εκφράζονται με άμεσο και έντονο τρόπο, δοκιμάζουν και επιδεικνύουν τη δύναμή τους παλεύοντας, εμπλέκονται σε καβγάδες και τους αρέσουν τα πολεμικά παιχνίδια. Η επιθετικότητα των αγοριών θεωρείται κοινωνικά αποδεκτή όταν οριοθετείτε. Τα κορίτσια αντίθετα, εκφράζουν την επιθετικότητα με τρόπο έμμεσο και καλυμμένο.

Καθώς τα παιδιά μεγαλώνουν και κοινωνικοποιούνται, η έκφραση της επιθετικότητας αλλάζει μορφή. Αναπτύσσουν άλλες ικανότητες διαπραγματεύσης και μειώνονται αισθητά οι άμεσες επιθετικές ενέργειες. Βαθμιαία, εμφανίζεται ένας εναλλακτικός τρόπος εκτόνωσης της καταστροφικότητας: η μετουσίωση και η μετατροπή της σε εποικοδομητική ενέργεια. Το παιδί καθώς πηγαίνει στο σχολείο εκτονώνει σε μεγάλο βαθμό την επιθετικότητά του είτε με τον ανταγωνισμό στη σχολική επίδοση είτε παίρνοντας μέρος σε αθλητικές δραστηριότητες. Πιθανά προβλήματα που μπορούν να παρουσιαστούν, στη σχολική επίδοση, στην ηλικία αυτή πιθανόν να οφείλονται στην καθήλωση σε οιδιπόδειες συγκρούσεις ή στη δυσκολία διαχείρισης της επιθετικότητας.

Στην περίοδο της εφηβείας, ο έντονος ψυχικός αναβρασμός συχνά εκδηλώνεται με επιθετικές συμπεριφορές. Ο έφηβος διακρίνεται για την αντιδραστικότητα, την άρνηση και σε ακραίες περιπτώσεις, με αντικοινωνική συμπεριφορά. Στρέφεται κυρίως εναντίον των γονιών του, σε κάθε μορφή εξουσίας και λιγότερο σε συνομηλίκους⁵.

Έχει παρατηρηθεί ότι τα παιδιά που εκδηλώνουν παραβατική συμπεριφορά παρουσιάζουν προβλήματα και στην ενήλική περίοδο. Υπάρχουν ατομικές διαφορές ως προς την εκδήλωση της επιθετικότητας και αφορούν την ποσοτική παραλλαγή και τον διαφορετικό τρόπο εκτόνωσης των επιθετικών και σεξουαλικών ενορμήσεων.

⁵ Κοντοπούλου Μ. (2007). Σελ. 97-98.

ΠΟΤΕ Η ΕΠΙΘΕΤΙΚΗ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ ΑΠΟΤΕΛΕΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑ

Ο διαχωρισμός μεταξύ προβληματικής και φυσιολογικής συμπεριφοράς δεν είναι εύκολο να πραγματοποιηθεί με σαφήνεια. Εξαρτάται από πολλούς παράγοντες. Πιο συγκεκριμένα, εξαρτάται από τη συχνότητα, την ένταση, τη διάρκεια και τη σημασία που έχει γι' αυτόν που εκδηλώνει την συμπεριφορά⁶.

Εξαρτάται επίσης από το χώρο, την ώρα και τις συνθήκες που εμφανίζεται. Γι' αυτό είναι απαραίτητο να γνωρίζουμε πως αναπτύσσεται ένα παιδί, πως σκέφτεται και πως μιλάει. Ακόμα θα πρέπει να λαμβάνουμε σοβαρά υπόψη το κοινωνικό σύστημα αναφοράς του παιδιού. Όταν το παιδί εκτονώνει την επιθετικότητα μέσα σε ένα πλαίσιο κοινωνικά αποδεκτό τότε κρίνεται απαραίτητη. Όταν όμως η επιθετικότητα υπερσχύει σε σχέση με την λιβιδινική ενέργεια και εκτονώνεται με έναν ανεξέλεγκτο τρόπο, λόγω της ανεπάρκειας του Υπερεγώ, τότε θεωρείται προβληματική. Η ελεγχόμενη εκτόνωση της επιθετικότητας αποτελεί ένδειξη ισχυρής και ισορροπημένης προσωπικότητας.

Τα όρια της φυσιολογικής επιθετικότητας συνδέονται με τον τρόπο έκφρασής της π.χ. η διεκδίκηση που εμπεριέχει επιθετικότητα θεωρείται υγιής αντίδραση. Ο τρόπος όμως που εκδηλώνεται η διεκδίκηση μπορεί να είναι περισσότερο ή λιγότερο αποδεκτός. Η προσδοκίες του περιβάλλοντος καθορίζουν τα όρια μεταξύ της φυσιολογικής ή προβληματικής έκφρασης της επιθετικότητας. Επίσης και ένα άτομο που δεν διεκδικεί καθόλου θα πρέπει να μας προβληματίζει γιατί και σε αυτή την περίπτωση υπάρχει αδυναμία διαχείρισης της επιθετικότητας. Επομένως στόχος της κοινωνικοποίησης θα πρέπει να αποτελεί όχι η καταστολή αλλά η εκμάθηση κοινωνικά αποδεκτών τρόπων έκφρασης και εκτόνωσης.

Τα όρια της ανεκτής επιθετικότητας διαφέρουν από ένα κοινωνικό σύστημα σε άλλο και επηρεάζονται από ατομικούς και πολιτισμικούς παράγοντες. Η επιθετικότητα εκφράζεται πιο έντονα όταν το Υπερεγώ είναι πιο χαλαρό ή όταν οι πολιτισμικές συνθήκες και αξίες το επιτρέπουν. Οι αξίες και οι προσδοκίες βέβαια μιας κοινωνίας παρουσιάζουν αλλαγές με τον καιρό και διαφέρουν από τον έναν πολιτισμικό χώρο στον άλλον. Γι' αυτό συχνά είναι δύσκολο να εκτιμήσουμε με ακρίβεια μια συμπεριφορά (Κοντοπούλου Μ. 2000).

Θα μπορούσαμε με λίγα λόγια να χαρακτηρίσουμε μια συμπεριφορά προβληματική, όταν ενοχλεί το ίδιο το παιδί και το περιβάλλον του, δηλαδή προκαλεί δυσάρεστα συναισθήματα. Ωστόσο, θα πρέπει να έχουμε κατά νου, ότι μπορεί να αποτελεί μια φυσιολογική αντίδραση για μια ορισμένη ηλικία, χωρίς επιπτώσεις στην ψυχική υγεία του παιδιού (Καραμπατζάκη Ζ. 2007-2008).

⁶ Herbert M., (1998). Σελ.20-21.

ΤΑ ΑΙΤΙΑ ΕΚΔΗΛΩΣΗΣ ΤΗΣ ΒΙΑΙΗΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ

Η αναζήτηση των αιτιών της βίαιης συμπεριφοράς και η αντιμετώπιση της, απασχόλησε έντονα τους ερευνητές όχι τόσο αποτελεί πρόβλημα για το ίδιο το άτομο, αλλά κυρίως γιατί αποτελεί ένα κοινωνικό πρόβλημα, με σημαντικές επιπτώσεις στη λειτουργία της κοινωνίας.

Η ανθρώπινη συμπεριφορά είναι ένα περίπλοκο φαινόμενο και συχνά είναι απλοϊκό να προσπαθούμε να την ερμηνεύσουμε και να βρούμε τα αίτια εξαιτίας των οποίων αυτή εκδηλώνεται. Πολύ περισσότερο όταν έχουμε να κάνουμε με μια προβληματική συμπεριφορά. Επιπλέον συχνά τα αίτια είναι περισσότερα από ένα. Ωστόσο, είναι σημαντικό να τα γνωρίζουμε επειδή έτσι μπορούμε να βοηθήσουμε καλύτερα ένα παιδί.

Σε γενικές γραμμές οι παράγοντες εκδήλωσης προβληματικής συμπεριφοράς μπορεί να είναι οι ακόλουθοι: Παθολογικοί – βιολογικοί, κοινωνικοί-οικογενειακοί, η ιδιοσυγκρασία του ατόμου (ταπεραμέντο), ψυχολογικοί, σχολικοί.

Αρχικά επικράτησε η αντίληψη που συνδέεται με το νευροφυσιολογικό μοντέλο. Αναζητήθηκαν τα αίτια σε βιολογικούς και κληρονομικούς παράγοντες. Η άποψη αυτή ενισχύονταν από την διαπίστωση της διαγενεακής μετάδοσης και της ανεξήγητης βίας δε άτομα που δεν είχαν επηρεαστεί από δυσμενείς περιβαλλοντικές συνθήκες. Τα άτομα που εμφάνιζαν επιθετική συμπεριφορά απομονωνόταν, ή δέχονταν φαρμακευτική αγωγή ή και χειρουργικές επεμβάσεις.

Σήμερα οι επιστήμονες δέχονται ότι τα εγγενή στοιχεία μπορεί να δημιουργήσουν προδιάθεση στην εμφάνιση επιθετικής συμπεριφοράς, αλλά σημαντικό ρόλο κατέχουν και οι περιβαλλοντικές συνθήκες.

Η διαμόρφωση των σταθερών χαρακτηριστικών ενός ατόμου θεωρείται αποτέλεσμα αλληλεπίδρασης εσωτερικών(ιδιοσυγκρασιακών) και εξωτερικών(περιβαλλοντικών) παραγόντων. Οι επιδράσεις επομένως που δέχεται το παιδί, από την οικογένεια, το σχολείο, τους συνομηλίκους, τα ΜΜΕ, των κοινωνικών πιέσεων και προτύπων, συμβάλλει αποφασιστικά στη διαμόρφωση της επιθετικής συμπεριφοράς.

Ποιο συγκεκριμένα, ερευνητές υποστηρίζουν, ότι οι σχέσεις που αναπτύσσει το παιδί με τους γονείς συμβάλουν αποφασιστικά στην εκτίμηση της βίαιης συμπεριφοράς. Κάποιες απ' αυτές στηρίζονται στο μοντέλο κοινωνικής μάθησης και δίνουν έμφαση στον τρόπο διαπαιδαγώγησης των παιδιών. Για την ερμηνεία της επιθετικής συμπεριφοράς βασικός μηχανισμός θεωρείται η «αρνητική ενίσχυση». Οι θεωρίες μάθησης, υποστηρίζουν ότι η επιθετικότητα που εμφανίζουν τα παιδιά οφείλεται στην ενίσχυση αυτής της συμπεριφοράς. Όταν οι γονείς, εκδηλώνουν επιθετικότητα μεταξύ τους ή προς τα παιδιά, καθώς αυτοί λειτουργούν ως πρότυπα μίμησης, επηρεάζουν και την συμπεριφορά των παιδιών τους. Επίσης όταν οι γονείς συμπεριφέροντε βίαια και αυταρχικά ή με πολύ ανοχή και ασυνέπεια, τότε τα παιδιά παρεκτρέπονται και δεν μπορούν να ελέγξουν τη συμπεριφορά τους. Ωστόσο μια αποτελεσματική μέθοδος

αντιμετώπισης αποτελεί η υποστηρικτική στάση αντιμετώπισης. Οι δυσκολίες στο χειρισμό της επιθετικής συμπεριφοράς συνήθως καλύπτει βαθύτερη δυσκολία στις σχέσεις. Γι' αυτό πολλοί επιστήμονες επικεντρώθηκαν στην ποιότητα των σχέσεων και όχι στη συμπεριφορά.

Η ποιότητα των σχέσεων, σύμφωνα με τους οπαδούς της θεωρίας της προσκόλλησης, αξιολογείται απ' τη σχέση που αναπτύσσει το παιδί με τη μητέρα του. Η ερμηνεία τους στηρίζεται στην έννοια «τα εσωτερικά ενεργά μοντέλα». Ποιο συγκεκριμένα, το είδος της σχέσης που έχει αναπτύξει το παιδί με τη μητέρα, το ωθούν στη δημιουργία κάποιων αναπαραστάσεων και προσδοκιών απ' τις σχέσεις που αναπτύσσει με τους άλλους, και διαμορφώνει αντίστοιχες συμπεριφορές.

Παρόλα αυτά όμως, σύμφωνα με την ανασκόπηση ερευνών αυτό δεν μπορεί να ισχύει γιατί η προσκόλληση αποτελεί μόνο έναν παράγοντα από τους πολλούς που συνδέονται με την αιτία της επιθετικής συμπεριφοράς.

Η ψυχοδυναμική θεωρία υποστηρίζει η υποκειμενική εμπειρία που προκύπτει απ' τις σχέσεις παιδιού-γονείς είναι καθοριστική για την πορεία εξέλιξης του παιδιού. Επομένως η παρατήρηση της σχέσης του παιδιού με τους γονείς δεν είναι αρκετή για την κατανόηση της επιθετικής συμπεριφοράς. Ασυνείδητες διεργασίες και αλληλεπιδράσεις συμβάλλουν στην διαμόρφωση της δομής και λειτουργίας της προσωπικότητας. Το παιδί εκφράζει αυτό που βιώνει και όχι αυτό που παρατηρεί ή μαθαίνει. Επίσης, η αλληλεπίδραση που αναπτύσσεται μεταξύ των μελών της οικογένειας θεωρείται πολύ σημαντική. Δυσμενείς οικογενειακές σχέσεις μπορεί να επηρεάζουν την επιθετική συμπεριφορά του παιδιού, αλλά αυτό με τη στάση του επηρεάζει τον τρόπο αντίδρασης των γονιών και τα συναισθήματά τους. Διαταράσσεται η οικογενειακή γαλήνη και εμφανίζονται εντάσεις και συγκρούσεις. Γι' αυτό οι γονείς θα πρέπει να διακρίνονται για τη σταθερότητα στη στάση τους, τη δημιουργία στενής σχέσης με το παιδί και την επίβλεψη του, προκειμένου να προλάβουν τον κίνδυνο επιδείνωσης του προβλήματος κατά την εφηβεία (Wilson, 1987).

Ένας σπουδαίος παράγοντας που θεωρείται σημαντικός μετά τους γονείς, για την κοινωνικοποίηση του παιδιού είναι οι ομάδες των συνομηλίκων. Με τις σχέσεις που αναπτύσσει το παιδί με τους ομηλικούς του δοκιμάζεται, μαθαίνοντας έτσι να λειτουργεί μακριά από τους μεγάλους, επιζητώντας την ανεξαρτησία του. Συνήθως τα επιθετικά παιδιά δυσκολεύονται να δημιουργήσουν θετικές σχέσεις με παιδιά της ίδιας ηλικίας. Η απόρριψη που δέχονται ενισχύει την επιθετικότητά τους. Άλλες φορές, όταν η επιθετική συμπεριφορά είναι αποτέλεσμα μιας πρόκλησης, μπορεί να συνδέεται με κοινωνική αποδοχή και αναγνώριση. Με αυτό τον τρόπο η επιθετικές αντιδράσεις ενισχύονται και αυξάνονται. Η απόρριψη πολλές φορές οδηγεί τα επιθετικά παιδιά στο αναπτύξουν σχέσεις με μικρότερης ηλικίας παιδιά ή με άλλα του περιθωρίου. Στην εφηβεία η ανάγκη ένταξης σε ομάδες αυξάνεται γι' αυτό για να γίνουν αποδεκτά συμμορφώνονται με τους κανόνες της ομάδας, τις

συνήθειές της και μπορούν πιο εύκολα να οδηγηθούν σε παραπτωματικές συμπεριφορές.

Σύμφωνα με Quai, 1986 υπάρχει διαφοροποίηση μεταξύ «μη κοινωνικοποιημένης επιθετικής συμπεριφοράς» και « κοινωνικοποιημένης επιθετικής συμπεριφοράς» για να υποστηριχθεί η σημασία των σχέσεων με τις ομάδες για την εκδήλωση αντικοινωνικής συμπεριφοράς. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν παιδιά που ενεργούν χωρίς την υποστήριξη μιας ομάδας και αντιδρούν με ανυπακοή, αυθάδεια, έντονες εκρήξεις, καταστροφικότητα και καυγάδες με συνομηλίκους. Τα παιδιά αυτά απομονώνονται κοινωνικά και συνήθως δυσκολεύονται στις διαπροσωπικές σχέσεις. Στη δεύτερη κατηγορία τα παιδιά λειτουργούν συνήθως ομαδικά, απουσιάζουν συχνά από το σπίτι και το σχολείο και εμπλέκονται σε παραπτωματικές πράξεις. Τα παιδιά αυτά, που συνήθως αντιμετωπίζουν προβλήματα στο σπίτι ή στο σχολείο, βρίσκουν τρόπο να αισθανθούν αποδεκτά και αποτελεσματικά. Έχει διαπιστωθεί ότι η κακή σχέση με τους γονείς και το σχολείο σε συνδυασμό με τη απόρριψη από τους συνομηλίκους μπορεί να οδηγήσει ένα παιδί στην ένταξή του σε μια περιθωριακή ομάδα ακόμη κι αν δεν είχε στο παρελθόν εκδηλώσει αντικοινωνική συμπεριφορά (Dishion, et al., 1991⁷).

Το κοινωνικό περιβάλλον θεωρείται ως ένας από τους πιο καθοριστικούς παράγοντες που συμβάλλει στην ανάπτυξη της επιθετικής συμπεριφοράς. Τα ΜΜΕ , που αποτελούν μια μεταβλητή του κοινωνικού περιβάλλοντος, γεννάν επιθετική συμπεριφορά. Και αυτό γιατί παραπληροφορούν τα παιδιά, προσανατολίζοντας τα σε καριέρα εύκολου κέρδους και στον καταναλωτισμό, κάνοντας τα παθητικούς δέκτες πληροφοριών και διαμορφώνοντας έτσι τη σκέψη και τη συμπεριφορά τους. Το πρόβλημα της τηλεοπτικής βίας είναι ένα ανησυχητικό φαινόμενο, δεδομένου ότι τα παιδιά δεν βλέπουν μόνο τις παιδικές εκπομπές, αλλά παρακολουθούν κι αυτές που απευθύνονται στους ενήλικες. Στα τηλεοπτικά προγράμματα οι βιαιότητες παρουσιάζονται με πολύ μεγαλύτερη συχνότητα από ότι στην πραγματική ζωή. Όσο αφορά τις συνέπειες της τηλεοπτικής βίας στ παιδιά, έχουν διαμορφωθεί δύο διαφορετικές θέσεις. Η πρώτη είναι Φρουδικής έμπνευσης και υποστηρίζει ότι η παρακολούθηση των σκηνών βίας παίζει ρόλο «κάθαρσης» (Feschbad). Επιτρέπει διαμέσου των μηχανισμών της προβολής και της ταύτισης με τον επιθετικό ήρωα, την εκτόνωση της παιδικής επιθετικότητας. Το παιδί ταυτίζεται με τον επιθετικό ήρωα και ζει μαζί του τις βίαιες πράξεις που το ίδιο δεν θα τολμούσε να κάνει. Με τον τρόπο αυτό αποκαθαίρετε από τις επιθετικές του ορμές.

Η δεύτερη θέση θεωρεί ότι η επιθετικότητα είναι μια αντιδραστική συμπεριφορά που μαθαίνεται (Bandura). Είναι το αποτέλεσμα της κοινωνικής μάθησης με την παρατήρηση και τη μίμηση. Η παρατήρηση της βίαιης συμπεριφοράς στην τηλεόραση, αυξάνει τις πιθανότητες εκδήλωσης της επιθετικής συμπεριφοράς από το παιδί-παρατηρητή.

⁷ Κοντοπούλου Μ. (2000). Σελ. 99-103

Έρευνες απέδειξαν την αποφασιστική συμβολή της τηλεόρασης στην ενίσχυση της επιθετικής συμπεριφοράς, ιδιαίτερα στην πρώιμη ηλικία, ανάλογα με την ποσότητα του χρόνου παρακολούθησης και τις ποικιλίες των θεμάτων της, με εντονότερα συμπτώματα στα αγόρια από ότι στα κορίτσια. Τα επιθετικά παιδιά προτιμούν τα τηλεοπτικά προγράμματα με περιεχόμενο βίας η οποία τους επιβεβαιώνει, ότι η συμπεριφορά τους είναι η πρέπουσα και τους διδάσκει νέες καταναγκαστικές μεθόδους τις οποίες προσπαθούν να χρησιμοποιήσουν στις αλληλεπιδράσεις τους με τους άλλους⁸.

Αναλογιζόμενοι «πώς τα παιδιά βλέπουν και μαθαίνουν τον κόσμο των μεγάλων μέσα από τη οθόνη της τηλεόρασης, διαμορφώνουν τη σκέψη τους και τη συμπεριφοράς τους αντιγράφοντας τα τηλεοπτικά πρότυπα και είναι πιο ευάλωτα στη μέθεξη που προκαλεί η τηλεόραση κινητοποιώντας τους αρχαϊκούς μηχανισμούς της προβολής, της ενδοπροβολής και της ταύτισης» (Ναυρίδης, 1981). Το συμπέρασμα είναι ότι, η κάθαρσις από τις επιθετικές τάσεις, αντί να επιτυγχάνεται μέσω της παρακολούθησης της βίας από την τηλεόραση, καταλήγει στην αύξηση του επιθετικού δυναμικού και στην ψυχική αναλγησία (Τσακίρακης, 2004). «Η τηλεοπτική βία φαίνεται να κάνει τα παιδιά πιο ανεκτικά στην επιθετικότητα των άλλων παιδιών, λιγότερο συναισθηματικά ή λιγότερο αρνητικά απέναντι στη βία» (Κολιάδης, 1997).

Εκτός από την τηλεόραση θα αναφερθούμε, και στην ενίσχυση της επιθετικής συμπεριφοράς, μέσω της ανάγνωσης εντύπων και περιοδικών που προβάλλουν επιθετικά πρότυπα. Τα ΜΜΕ, μπορούν να συμβάλλουν αποφασιστικά στην ενίσχυση ή καταστολή της επιθετικής συμπεριφοράς. Η δύναμή τους πηγάζει από τον τρόπο χρήσης τους. Γι' αυτό οφείλουμε να εφοδιάσουμε το παιδί με τον κατάλληλο τρόπο ανάγνωσης, με τα αναγκαία ερμηνευτικά μέσα, ώστε να προσλαμβάνει τις σκηνές βίας με τρόπους που αποκλείουν τη βία σαν πρότυπο συμπεριφοράς. Επίσης είναι κοινά αποδεκτό ότι τα ερεθίσματα που δέχονται τα παιδιά φιλτράρονται από κοινωνικούς, πολιτισμικούς και οικογενειακούς παράγοντες. Η επίδρασή τους, εξαρτάται απ' τις αξίες που επικρατούν στο συγκεκριμένο περιβάλλον και τις ανάγκες που έχουν τα ίδια τα παιδιά⁹.

Η έξαρση της κοινωνικής παραπτωματικότητας, της βίας και της εγκληματικότητας, που στις μέρες έχει πάρει ανησυχητικές διαστάσεις, αποδίδεται κατά ένα μεγάλο μέρος στις συνθήκες ζωής τις οποίες ζούμε. Σύμφωνα με την άποψη του Ρεϊμόν-Ριβιέ(1989),η κοινωνική μοναξιά στα πλαίσια της ζωής στην πόλη, οι αντίξοες συνθήκες εργασίας και ζωής, η κρίση του θεσμού της οικογένειας, η έλλειψη προτύπων και η ανατροπή των κοινωνικών αξιών είναι σοβαροί λόγοι που κάνουν τα παιδιά νευρικά, ανασφαλή, ανικανοποίητα. Οι έντονες πιέσεις που δέχονται σήμερα οι νέοι, τους ωθούν να εκφραστούν με βίαιο τρόπο και πολλές φορές τους οδηγούν στην αναζήτηση διεξόδων σε αντικοινωνικές ή αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές. Ωστόσο οι

⁸ Βρύζας Κ. (1997). Σελ. 74-75

⁹ Σάπουνας Α. περιοδικό «σχολείο & ζωή» τόμος 3

κοινωνικές αντιξοότητες μπορεί να δυσχεραίνουν την διαδικασία προσαρμογής και κοινωνικής ένταξης, δεν αρκούν όμως από μόνες τους για να ερμηνεύσουν την προβληματική συμπεριφορά κάποιων παιδιών που ζουν κάτω από παρόμοιες συνθήκες με άλλα παιδιά. Γι' αυτό θα πρέπει να συνυπολογίζονται πολλοί παράγοντες στην απόδοση της αιτιολογίας. Όπως ο συνδυασμός της προσωπικής ευπάθειας, η δυσκολία των ίδιων των γονέων να προσαρμοστούν στις κοινωνικές συνθήκες, οι διαπροσωπικές σχέσεις, η απουσία υποστηρικτικών δομών ή προσώπων¹⁰.

Το σχολείο θεωρείται ως ένας εξίσου σημαντικός παράγοντας, που συμβάλει στη εμφάνιση, εξέλιξη ή άμβλυνση της επιθετικής συμπεριφοράς.(Earls,1994).

Φορέας εξουσίας ο δάσκαλος, έρχεται ως εκπρόσωπος θεσμού να τιθασεύσει τις πλουραλιστικές τάσεις και αναζητήσεις των μαθητών και είναι φυσικό να βρεθεί και ο ίδιος στο στόχαστρο της δικής τους επιθετικότητας. Η άποψη του W.Th. Adorno,ότι ο δάσκαλος είναι πράκτορας της αλλοτρίωσης, ενέχει το μέγεθος της αντιπαλότητας που δημιουργείται μέσα στη σχολική τάξη, την αντιδραστική και επιθετική συμπεριφορά των μαθητών εναντίον του δασκάλου. Η άρνηση του μαθητή να πειθαρχήσει στις σχολικές συμβουλές πυροδοτεί τον εκρηκτικό μηχανισμό για να εκδηλωθεί επιθετικά εναντίον του δασκάλου του. Η αξιολόγηση των μαθητών από το δάσκαλο με μοναδικό κριτήριο τη σχολική επίδοση και την ανταπόκρισή του στο σχολικό πρόγραμμα, που σημαίνει γι' αυτούς ρυθμίσεις και θεσμοθετημένες προσδοκίες του κοινωνικού συνόλου, τους κατατάσσει σε κατηγορίες «καλοί» και «κακοί» μαθητές. Μ' αυτό τρόπο αγνοείται σχεδόν η συνολική προσωπικότητα των μαθητών και προκαλείται η επιθετική τους αντίδραση προς το δάσκαλο. Μετά την κατηγοριοποίηση, ακολουθεί η απονομή στερεότυπων στο μαθητή όπως «τεμπέλης», για να προχωρήσει τελικά στο στιγματισμό και στην περιθωριοποίηση στα πλαίσια της σχολικής τάξης. Κάτω από αυτές τις συνθήκες οι μαθητές συσπειρώνονται σε ομάδες και επιδίδονται σε πράξεις απόκλισης και επιθετικότητας, παίρνοντας εκδίκηση για την επιθετικότητα του δασκάλου. Νιώθουν ικανοποίηση που καταφέρνουν να μειώσουν το κύρος του στην τάξη και να τον εκνευρίσουν¹¹.

Οι παράγοντες που αναφέρθηκαν δεν επιδρούν μεμονωμένα στη συμπεριφορά των παιδιών. Δρουν αλληλεπιδραστικά και έχουν διαφορετική βαρύτητα ανάλογα με την ηλικία του παιδιού και τον τρόπο που αφομοιώνει τα διάφορα ερεθίσματα που προέρχονται από το περιβάλλον του. Για να ερμηνευτεί η βίαιη συμπεριφορά των παιδιών θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ο ψυχικός -ψυχολογικός παράγοντας. Τα παιδιά κάτω από τις ίδιες συνθήκες διαπαιδαγώγησης ή κοινωνικού περιβάλλοντος αντιλαμβάνονται και ερμηνεύουν τα ερεθίσματα με διαφορετικό τρόπο και αναπτύσσουν διαφορετικές μορφές αντίδραση- συμπεριφοράς.

¹⁰ Κοντοπούλου Μ. (2000). Σελ.104.

¹¹ Γκονέλα Ε. (2004). «Παιδική επιθετικότητα». Σελ. 10

Η ύπαρξη των αναγκών της «ψυχής» ή του «πνεύματος», που έχουν ονομαστεί «ψυχολογικές ανάγκες» ασκούν ευρεία και διαρκή κινητήρια επίδραση στη συμπεριφορά. Η ικανοποίηση των αναγκών αυτών έχει ένα δυναμικό, αν και συχνά, μη συνειδητό σκοπό, που αποτελεί τη βάση για πολλές από τις καθημερινές μας δραστηριότητες. Σύμφωνα με τον Charles Confer οι βασικές ψυχολογικές ανάγκες που μας χαρακτηρίζουν είναι οι εξής:

Η ανάγκη να ανήκουμε κάπου: αναφέρεται στο σημαντικό ρόλο που παίζει η σχέση με τα άλλα άτομα και ειδικότερα μ' εκείνα που έχουν τα ίδια ενδιαφέροντα, αξίες και «πιστεύω» μ' εμάς. Ένα άλλο επίπεδο αναφέρεται σε οικογενειακού τύπου σχέσεις, όπου τα άτομα συνδέονται στενά μεταξύ τους, με το

δεσμό της συγγένειας.

Μια απαραίτητη πλευρά της σχέσης μας με τα άλλα άτομα είναι το να είμαστε αποδεκτοί από αυτά. Θέλουμε να έχουμε γύρω μας ανθρώπους που να αναγνωρίζουν τα διάφορα γνωρίσματα και χαρακτηριστικά που κάνουν τον καθένα μας διαφορετικό από τους άλλους, και μας προσδιορίζουν ως άτομα. Ταυτόχρονα, μας είναι απαραίτητο να μας αποδέχονται (με αυτά τα ιδιαίτερα γνωρίσματα που διαθέτουμε) έτσι, όπως ακριβώς είμαστε.

Η ανάγκη να ακουγόμαστε : υποδηλώνει ότι είναι σημαντικό για εμάς να σέβονται οι άλλοι αυτά που λέμε. Οι θέσεις μας χρειάζονται να αναγνωρίζονται, έτσι ώστε να είμαστε σε θέση να δεχτούμε ότι οι ιδέες αυτές αποτελούν σημείο διαφοράς μας από μερικούς ή ότι ασκούν επίδραση σε κάποιους άλλους.

Η ανάγκη να είμαστε ελεύθεροι: έχει ως πυρήνα της το αίσθημα ότι ελέγχουμε τον εαυτό μας, ότι είμαστε, δηλαδή, ικανοί να κάνουμε επιλογές και να παίρνουμε αποφάσεις για πράγματα που μας αφορούν¹².

Ο λόγος που δίνεται ιδιαίτερη σημασία στις βασικές ψυχολογικές ανάγκες είναι ότι μεγάλο μέρος των ενεργειών και των πράξεων σχετίζονται με τις ανάγκες αυτές και με τον τρόπο που τις ικανοποιούμε. Καθώς μεγαλώνουμε δοκιμάζουμε διάφορους τρόπους, που θα μας βοηθήσουν να αποκτήσουμε αυτό που θέλουμε. Ορισμένες φορές κάποιοι άνθρωποι επιλέγουν την επιθετική συμπεριφορά, για να ικανοποιήσουν τις βασικές τους ανάγκες.

Εν κατακλείδι, για να γίνει κατανοητή η βίαιη συμπεριφορά θα πρέπει να εκτιμηθεί ο συνδυασμός αυτών των παραγόντων αλλά και η διεργασία των ερεθισμάτων που προσλαμβάνονται από τα παιδιά.(Κοντοπούλου Μ. 2000).

¹² Σοφία Τριλίβα & Giovanni Chimienti (1998). Σελ. 31-34.

Η ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑ ΑΠΟΤΕΛΕΙ ΕΝΑ ΜΕΜΟΝΩΜΕΝΟ ΣΥΜΠΤΩΜΑ;

Συνήθως η επιθετικότητα δεν αποτελεί μεμονωμένο σύμπτωμα .Πολλές φορές συνδέεται με χαμηλή επίδοση, διαταραχές στις διαπροσωπικές σχέσεις, υπερκινητικότητα, διάσπαση προσοχής ή και γενικότερη διαταρακτική και αντικοινωνική συμπεριφορά. Ο συσχετισμός αυτός μπορεί να οφείλεται στην ύπαρξη κάποιου συνδρόμου π.χ. του υπερκινητικού συνδρόμου. Επίσης στα παιδιά με κινητικές ή γνωστικές ανεπάρκειες, η επιθετικότητα, μπορεί να αποτελεί ένα είδος εκτόνωσης όταν αισθάνονται την περιθωριοποίηση ή την αναποτελεσματικότητά τους. Η δυσκολία ανταπόκρισης του παιδιού, στις απαιτήσεις του περιβάλλοντος ή η ύπαρξη κάποιας διαταραχής στο παιδί μπορεί να οδηγούν σε επιθετικούς τρόπους αντίδρασης.(Webster-Stratton & Dahl, 1995). Η επιθετικότητα συνδέεται με το υπερκινητικό σύνδρομο (Lahey & Loefer, 1997). Ακόμη ,η επιθετική συμπεριφορά μπορεί να συνδέεται με μια καταθλιπτική διαταραχή(Caraldi, 1992). Τέλος παιδιά που έχουν σοβαρές ψυχοπαθολογικές διαταραχές εμφανίζουν επιθετικές και καταστροφικές αντιδράσεις. Π.χ. τα αυτιστικά παιδιά ενεργούν παρορμητικά και κάποιες επιθετικές ενέργειες εντάσσονται στη γενικότερη διαταραχή που παρουσιάζουν, στη δυσκολία να επικοινωνήσουν με τους άλλους και να αναγνωρίσουν τα όρια του σώματός τους¹³.

¹³ Κοντοπούλου Μ. (2000). Σελ.106.

ΤΡΟΠΟΙ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗΣ:

Μιλώντας για την επιθετικότητα στο νηπιαγωγείο.

Οι νηπιαγωγοί γνωρίζουν ότι η αντιμετώπιση της επιθετικότητας ανήκει στις καθημερινές υποχρεώσεις. «Η επιθετικότητα ανήκει στις καθημερινή ζωή του νηπιαγωγείου όπως το παιχνίδι, το τραγούδι, το γέλιο και η δοκιμή καινούριων πραγμάτων, γιατί η επιθετικότητα ανήκει στην ανθρώπινη συμπεριφορά...» γράφει η Gabriele Haug-Schnabel, 1999.

Πίσω από τις επιθετικές δραστηριότητες κρύβονται πολλά πράγματα που μένουν ανέκφραστα. Φυσικά υπάρχουν φωνές : «Αυτός μου πήρε το αυτοκινητάκι μου!». «Ο Ν. με γρατσούνισε και μου τράβηξε τα μαλλιά!». Οι φωνές δεν αποτελούν όμως μόνιμες εκφράσεις των επιθετικών σκηνών και έρχονται συνήθως σε μια στιγμή όπου έχει ήδη ξεπεραστεί η κορύφωση της σύγκρουσης. Ο δράστης και το θύμα μπορούν να ανταλλάξουν μεταξύ τους άσχημες κουβέντες ή μπορούν επίσης να μιλήσουν για την υπόθεση. Κάτω από τέτοιες συνθήκες η νηπιαγωγός θέτει μόνο μερικές ερωτήσεις και διευκρινήσεις του τύπου : «Ποιος από τους δυο σας έπαιξε πρώτος με το αυτοκινητάκι;», «Γιατί σου τράβηξε τα μαλλιά; Χωρίς λόγο, ή ίσως γιατί την πείραξε κάτι που έκανες; μήπως την πόνεσες;».

Μπορεί να ακολουθηθεί και άλλη πορεία όταν η ατμόσφαιρα της τάξης είναι φορτισμένη επιθετικά. Η Οργή δεν εκδηλώνονται απαραίτητα ευθέως, αλλά μπορεί να είναι κάτι το συγκεχυμένο. Έτσι αν κάποιο παιδί πλησιάσει τυχαία στο πεδίο της οργής μπορεί να δεχτεί επιθέσεις χωρίς καμιά διάκριση. Το χειρότερο είναι ότι και το παιδί που είναι οργισμένο και εκδηλώνει επιθετική συμπεριφορά δεν γνωρίζει και το ίδιο γιατί έχει θυμώσει τόσο πολύ αυτή τη στιγμή και με ποιόν. Αυτή τη στιγμή πρέπει να αντιδράσουμε σε κάτι ανέκφραστο που δεν υπάρχουν ίσως λόγια να εξωτερικευτεί. Αρχικά θα πρέπει να έρθουμε στο επίπεδο της συζήτησης. Το παιδί που έκανε την επίθεση θα πρέπει να δώσει διευκρινήσεις. Σε στιγμές έντονης οργής αυτό δεν είναι και τόσο εύκολο. Γι' αυτό στο νηπιαγωγείο το παιδί χρειάζεται την βοήθεια της νηπιαγωγού και στο σπίτι τη βοήθεια των γονιών του.

Όταν το παιδί έχει ηρεμήσει λίγο, και η οργή δεν εξουσιάζει πλέον όλες τις πράξεις του, παρακινούμε το παιδί με κατάλληλες ερωτήσεις να σκεφθεί. Χρησιμοποιούμε ευθείες ερωτήσεις που δείχνουν συμπάθεια και ενδιαφέρον.

Βοηθάμε επίσης όχι μόνο αυτόν που επιτίθεται αλλά και το θύμα.

Απευθυνόμαστε, αρχικά, στο παιδί που οδήγησε με την επίθεσή του, τη σύγκρουση στην κορύφωσή της. Χρησιμοποιούμε ερωτήσεις του τύπου: «Γιατί σ' έπιασε τέτοιος θυμός;», «Τι σε πείραξε τόσο πολύ;», «Μήπως σε πόνεσε κάτι πολύ ή σε απογοήτευσε κάτι;». Το παιδί μπορεί να απαντήσει σε αυτές τις ερωτήσεις και σταδιακά να κατανοήσει ότι εδώ δεν πρόκειται μόνο να αναζητήσει κανείς και να εντοπίσει τον φταίχτη, αλλά να βρει την κοινή λύση ενός προβλήματος που αφορά, φανερά, πολλά πρόσωπα. Έτσι το παιδί που επιτέθηκε αντιλαμβάνεται ότι, οι άλλοι δεν τον βλέπουν σαν «κακό παιδί» που χτύπησε

κάποιον χωρίς λόγο. Απεναντίας προσπαθούν να καταλάβουν το πρόβλημά του. Το παιδί θύμα ακούει τις ερωτήσεις και προβληματίζεται με τη σειρά του, για τη δικιά του συμπεριφορά. Ακολουθούν ερωτήσεις που απευθύνονται και στα δύο παιδιά συγχρόνως, κάνοντάς τους συμμετοχους στο πρόβλημα που έχει προκύψει: «Πώς θα μπορούσε να βοηθήσει η Νόρα στο χτίσιμο, χωρίς να θυμώσεις εσύ;», «Τι νομίζεις εσύ, γιατί σου όρμισε ο Παύλος;». Προσπαθούμε να εντοπίσουμε το πώς δημιουργήθηκε μια τέτοια κατάσταση, στην οποία μπλέχτηκαν και τα δύο παιδιά, και ο δράστης και το θύμα.

Με την ερώτηση : «Δε νομίζεις και εσύ, ότι το πρόβλημά σου θα μπορούσε να λυθεί αλλιώς, χωρίς να χτυπηθείτε ή να δαγκωθείτε;» προσπαθούμε να εντοπίσουμε κάποιες λιγότερο έντονες αντιδράσεις ως ευνοϊκότερες λύσεις σε παρόμοιες καταστάσεις που πιθανόν εμφανιστούν στο μέλλον. Προσπαθούμε με κατάλληλες πάλι ερωτήσεις να βοηθήσουμε τα παιδιά να εκφράσουν την επιθυμία μιας συγγνώμης αλλά και την επιθυμία να «είναι όλα καλά πάλι». Όλες οι επιθυμίες των παιδιών πρέπει να γίνουν σεβαστές(να σταματήσει το κλάψιμο, να συνεχιστεί το παιχνίδι κ.α.). Στην ηλικία αυτή, είναι σημαντική η υποστήριξη της αναζήτησης συμβιβαστικής λύσης, όσων αφορά το μετά της επιθετικής συμπεριφοράς. Στην επιθυμία να συνεχιστεί το παιχνίδι μεταξύ τους, διευκρινίζεται εκ των προτέρων «Ποιος θα παίξει πρώτος με το αυτοκινητάκι;», με την παρέμβαση της νηπιαγωγού.

Όλοι οι παραπάνω τρόποι είναι καθαρά ενδεικτικοί και αποτελούν «έκτακτους ελιγμούς» στην αντιμετώπιση μιας επιθετικής σκηνής¹⁴.

Μιλώντας για την επιθετικότητα στο παιχνίδι

Η επιθετικότητα στο παιχνίδι αποτελεί μια ειδική, παντού εμφανιζόμενη, μορφή κοινωνικής συμπεριφοράς, έναν τυπικό τρόπο συμπεριφοράς στο ομαδικό παιχνίδι παιδιών ή εφήβων και στην παιγνιώδη επικοινωνία μεταξύ ερωτευμένων. Η επιθετική «δράση-αντίδραση» είναι σαν ένα παιχνίδι. Η διάθεση για παιγνιώδη σύγκρουση ωθεί τα παιδιά να κυνηγούν το ένα το άλλο, να αλληλεπιτίθενται, να αμύνονται κ.α.

Σ' όλες τις «μαχητικές» ή «επιθετικές» δραστηριότητες ο αντίπαλος, στο παιχνίδι, δεν αγχώνεται, ούτε πληγώνεται, συνειδητά.

Για την παιγνιώδη επιθετικότητα υπάρχουν κάποιες προϋποθέσεις: τα παιδιά που συμμετέχουν, θέλουν τη μάχη του παιχνιδιού. Τα στοιχεία της επιθετικής συμπεριφοράς, συνοδεύονται από σημάδια καθησυχαστικά και σύνδεσης των αντιπάλων, γεγονός που τονίζει τον «παιγνιώδη χαρακτήρα» της κατάστασης. Για να λειτουργήσει η «παιγνιώδης επιθετικότητα» χρειάζεται ένα «χαλαρωμένο πεδίο». Παρατηρείται τις περισσότερες φορές μετά την καθημερινή εξοικείωση στα ομαδικά δρώμενα και πριν από κούραση.

¹⁴ Gabriele Haug – Schnabel, (1999). Σελ.65-68.

Η παιγνιώδης επιθετικότητα γίνεται αναγνωρίσιμη γρήγορα. Παρατηρείται προφορική και σωματογλωσσική πρόκληση για παιχνίδι. Τα παιδιά γελάνε κατά τη διάρκεια του παιχνιδιού. Οι αντίπαλοι ελέγχουν τη σωματική τους δύναμη, για αποφυγή τραυματισμού και διακοπής του παιχνιδιού. Το πιο σημαντικό στην παιγνιώδη επιθετικότητα είναι το ίδιο το παιχνίδι και η διατήρησή του.

Αυτό βέβαια δε σημαίνει ότι αυτό το είδος παιχνιδιού είναι κάτι «καλό». Ο φόβος πιθανού τραυματισμού, η αύξηση της ταραχής και σύγκρουσης μεταξύ των παιδιών καθιστά το επιθετικό παιχνίδι μη ευπρόσδεκτο.

Ωστόσο έρευνες έχουν δείξει ότι η παιγνιώδης επιθετικότητα ασκεί θετική επίδραση στην συμπεριφορά της ομάδας, όταν αποτελεί οριοθετημένη ενότητα μιας μεγαλύτερης φάσης παιχνιδιού. Εδώ δρα σταθεροποιητικά στην ομάδα του παιχνιδιού, γιατί τα παιδιά συνεχίζουν ανανεωμένα το κοινό τους παιχνίδι. Επίσης η παιγνιώδη επιθετικότητα μπορεί να αποτελέσει στρατηγική για την ένταξη του παιδιού στην ομάδα.

Όπου όμως δεν γίνονται εύκολα εμφανή τα παιγνιώδη χαρακτηριστικά της επιθετικότητας, και όπου είναι δυνατό να προκύψουν παρεξηγήσεις τότε χρειάζεται παρέμβαση. Όταν στο παιχνίδι υπάρχουν μόνο τα στοιχεία της μάχης, και απουσιάζουν τα γέλια, οι συζητήσεις, ο συντονισμός και υπάρχει έλλειψη αποδοχής των σημάτων για διακοπή της «μάχης», τότε το πράγμα δεν μοιάζει καθόλου για παιχνίδι. Προσοχή χρειάζεται επίσης όταν το περιβάλλον της τάξης, κάποιες μέρες, είναι έντονα φορτισμένο, γιατί το ποσοστό της επιθετικής συμπεριφοράς των παιδιών αυξάνεται. Εδώ παρεμβαίνουμε, εξηγώντας ή αποσπώντας τα παιδιά από τη μάχη, προκειμένου να προλάβουμε πιθανούς τραυματισμούς ή διαπληκτισμούς μεταξύ των παιδιών. Αφήνουμε ανοιχτό το ενδεχόμενο για την ανάπτυξη της παιγνιώδους επιθετικότητας κάτω από άλλες συνθήκες¹⁵.

¹⁵ Gabriele Haug-Schnabel, (1999). Σελ.49-53.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Με βάση όλα όσα προαναφέρθηκαν συμπεραίνουμε ότι η επιθετική συμπεριφορά είναι μια αντίδραση του ατόμου, και όχι επιλογή, που οφείλεται σε ανεπάρκειες σε ένα ή περισσότερα επίπεδα.

Η σωστή στάση απέναντι στα άτομα που εμφανίζουν επιθετική συμπεριφορά συμβάλει στον εύκολο εντοπισμό της αιτίας που οδηγεί το άτομο σε τέτοια μορφή αντίδρασης, και στην κατάλληλη κάθε φορά παρέμβαση απ' την πλευρά της οικογένειας, του σχολείου και της ευρύτερης κοινωνίας. Η απόδοση ευθυνών και η απόρριψη από την κοινωνική ομάδα, οδηγεί στη δημιουργία περισσότερων προβλημάτων τόσο σε ατομικό επίπεδο όσο και σε κοινωνικό.

Οι έγκυρες και προληπτικές παρεμβάσεις, από την προσχολική ακόμη ηλικία, μπορούν να μειώσουν σε μεγάλο βαθμό τους παράγοντες επικινδυνότητας που συμβάλλουν στην εμφάνιση των προβλημάτων συμπεριφοράς. Λέγοντας πρόληψη εννοούμε τις κοινωνικές παραμέτρους, το οικογενειακό πλαίσιο και στην έγκαιρη αντιμετώπιση των προβλημάτων που εμφανίζονται σε μικρή ηλικία¹⁶.

Στα πλαίσια του σχολείου, όσον αφορά την επιθετικότητα, τα παιδιά πρέπει να βιώσουν όπως και οι μεγάλοι αρνητικά συναισθήματα και το ότι μπορεί να θυμώσουν ανάλογα και να το παραδεχτούν κιόλας. Η επιθετικότητα σ' αυτή την ελεγχόμενη μορφή βγαίνει από τα όρια του γενικά απαγορευμένου. Γίνεται κάτι που μπορεί να συμβαίνει, γίνεται αποδεκτή, κατανοητή και κάτι που το χειρισμό της μπορούμε να τον διδαχτούμε. Έτσι μπορεί να μάθει κανείς ότι η επιθετικότητα δεν είναι κάτι που χωρίζει αναγκαστικά. Ένας καβγάς μεταξύ δύο ατόμων δε θέτει σε αμφισβήτηση τα πάντα. Η απόρριψη μιας πράξης δεν σημαίνει ταυτόχρονα την απόρριψη του ατόμου. Η άσκηση στον τομέα της ετοιμότητας για σύγκρουση και της ετοιμότητας για λύση της σύγκρουσης θεωρείται σημαντική ευθύνη. Και αυτό γιατί αποτελεί προϋπόθεση για την ομαλή ένταξη του ατόμου στην κοινωνία και την συμβίωσή του με τους άλλους. Επίσης όλες οι αναγνωρισμένες αξίες της κοινωνίας, για τις οποίες αγωνίζεται ο άνθρωπος χρειάζονται μια ορισμένη επιθετικότητα, προκειμένου να υπερβούν εσωτερικές και εξωτερικές αντιστάσεις. Η επιθετικότητα μπορεί να μετατραπεί και σε θετική αναμέτρηση με τον εαυτό μας, με τους άλλους ή με υλικά πράγματα. Η αντιμετώπιση της επιθετικότητας απαιτεί παιδαγωγική αρμοδιότητα στην προσπάθεια διαφοροποίησής της¹⁷.

Η βία και ο επιθετικός εκφοβισμός δεν πρέπει να αναγνωρίζονται και να ανταμείβονται, καθώς επίσης πρέπει να απορριφθούν και οι επιθετικές τιμωρίες ενός παιδιού. Παρόλα αυτά ορισμένες φορές, όταν οι προκλήσεις το απαιτούν, μία άκαμπτη και ασυμβίβαστη οριοθέτηση αποτελεί πράξη αναπόφευκτης παιδαγωγικής επιθετικότητας.

¹⁶ Κοντοπούπου Μ., (2000). σελ.111.

¹⁷ Gabriele Haug – Schnabel, (1999). Σελ.84.

Σε ορισμένες περιπτώσεις όταν η επιθετική συμπεριφορά είναι έντονη και συχνή και αποτελεί κυρίαρχο σύμπτωμα, θα πρέπει να διαφοροποιείται η σοβαρότητα του προβλήματος ανάλογα με το πόσο ακραίες είναι οι εκδηλώσεις της, τότε εμφανίζεται, ποιος ενοχλείται από αυτές και τι επιπτώσεις έχει πάνω στο ίδιο το παιδί. Θα πρέπει να εντοπιστεί αν η συμπεριφορά αυτή είναι γενικευμένη ή αν εμφανίζεται σε συγκεκριμένο περιβάλλον κάθε φορά και να αναζητηθούν οι αιτίες. Θα πρέπει να διερευνηθεί το επίπεδο ωριμότητας του παιδιού και ο τρόπος που αισθάνεται τις επιπτώσεις της επιθετικότητας(χρήση ανώριμων μηχανισμών άμυνας: προβολή, άρνηση, ενοχές κ.α. αποδοχή ή απόρριψη από την ομάδα). Θα πρέπει να διερευνηθούν οι συνθήκες του περιβάλλοντος μέσα στις οποίες μεγαλώνει το παιδί. Γιατί σύμφωνα με έρευνες, όταν τα παιδιά μεγαλώνουν μέσα σε δύσκολες συνθήκες, αντιδρούν με ανεξέλεγκτη επιθετικότητα. Αυτό οφείλεται σύμφωνα με τον Φρόιντ, στον ακραίο διαχωρισμό επιθετικών και λιβιδινικών τάσεων. Πρόκειται για μια καθυστέρηση στη συναισθηματική ανάπτυξη λόγω έλλειψης των κατάλληλων συνθηκών. Η έλλειψη της λιβιδινικής συμβολής, με την οποία η επιθετικότητα ουδετεροποιείται και χρησιμοποιείται στην κοινωνική ζωή, οδηγεί στην έκφραση της επιθετικής ενόρμησης με την μορφή της ωμής καταστροφικότητας.

Καθ' όλη τη διάρκεια κοινωνικοποίησης των παιδιών, είναι σημαντικό να ενισχύεται τόσο η εκτόνωση όσο και ο αυτοέλεγχος. Η αναστολή και η απώθηση της επιθετικότητας είναι το ίδιο επιβλαβής όπως και η απουσία ελέγχου. Το παιδί που καταπνίγει τις επιθετικές του ενορμήσεις εκφράζεται έμμεσα με διάφορες μορφές όπως π.χ χαμηλή επίδοση, εξάρτηση κ.α.. Η έκφραση και ο έλεγχος της επιθετικότητας συμβάλουν αποφασιστικά στην πετυχημένη προσαρμογή του ατόμου μέσα στην κοινωνία. Η αποδεκτή και ελεγχόμενη επιθετικότητα αποτελεί ένδειξη ισορροπημένης προσωπικότητας και κύριο στόχο της διαπαιδαγώγησης του παιδιού¹⁸.

Εν κατακλείδι, η συνειδητή και ολοκληρωμένη αντιμετώπιση της επιθετικής συμπεριφοράς βοηθά το περιβάλλον συνεργασίας, τη διαδικασία μάθησης, την ομαλότερη ένταξη του παιδιού στη σχολική ζωή και στο ευρύτερο περιβάλλον, την κοινωνικοποίησή του, εφοδιάζοντάς το με τις προϋποθέσεις εκείνες που θα το βοηθήσουν να διαμορφώσει καλύτερες, υγιείς, δημιουργικές και ειλικρινείς σχέσεις.

¹⁸ Κοντοπούλου Μ.,(2000). Σελ. 109.

Βιβλιογραφία:

1. Edith Lesser Atkin (1979). **Παιδική Επιθετικότητα**, Εκδ. Τάμασος, Αθήνα.
2. Gabriele – Haug – Schnabel (1999). **Η Επιθετικότητα στο νηπιαγωγείο-Κατανόηση και αντιμετώπιση**, Εκδ. Κορφή, Αθήνα.
3. Herbert Martin (1998). **Ψυχολογικά προβλήματα παιδικής ηλικίας**. (επιμέλεια: Β. Παπαδιώτη – Αθανασίου), Εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
4. Herbert Martin(1998). **Η κακή συμπεριφορά**.(επιμέλεια: Β. Παπαδιώτη – Αθανασίου), Εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
5. Βρύζας Κ.(1997). **Μέσα επικοινωνίας και παιδική ηλικία**, Εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη.
6. Κοντοπούλου Μ. (2007). **Παιδί και ψυχοκοινωνικές δυσκολίες**, Εκδ. Gutenberg, Αθήνα.
7. Νέστορας Ι.(1992). **Η επιθετικότητα στην οικογένεια, στο σχολείο, στην κοινωνία**, Εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
8. Παρασκευόπουλος Ν. Ι.(). **Εξελικτική Ψυχολογία**, Τόμος 2, Αθήνα.
9. Σάπουνας Α.(). **Ο ρόλος της τηλεόρασης στην αγωγή των παιδιών**, περιοδικό: **Σχολείο και Ζωή**, τόμος 3, Αθήνα.
10. Τριλίβα Σοφία και Giovanni Chimienti (1998). **Πρόγραμμα ελέγχου των συγκρούσεων- Εγώ και Εσύ γινόμαστε Εμείς**, Εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
11. Χριστοφίδης Α. Χ.(1991). **Ψυχικές διαταραχές και αντιμετώπισή τους**, Λευκωσία.
12. Άρθρα διαθέσιμα στο διαδίκτυο:
13. Γκονέλα Ελένη (2004). **Παιδική επιθετικότητα**. <http://naigaiou.pde.sch.gr>.
14. Καραμπατζάκη Ζωή (2007-2008). **Περίληψη εισήγησης: Προβλήματα συμπεριφοράς**. <http://1pek-athin.att.sch.gr>
15. Χάσκου σ., Κωνσταντακοπούλου Ε., Προδρομίδης Χ. **Μελέτη περίπτωσης επιθετικού παιδιού – Προτάσεις για την αντιμετώπιση της επιθετικής συμπεριφοράς**. www.specialeducation.gr
16. Χρηστάκης Γ. Κ. **Η επιθετική συμπεριφορά στην παιδική ηλικία**.www.platon.gr/arthro13.htm
- 17.